

Ferenczi László: Joó Tibor. Esszémonográfia egy befejezetlen életműről

Szerkesztette Tóth Szilvia

Budapest: Hungarovox Kiadó, 2022, 256 l.

FILEP Tamás Gusztáv

HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, történész

ORCID: 0009-0001-4466-0401

Minden ismeret korlátolt, az enyém is. Korlátolt ismereteim tudatában állítom, hogy Joó Tibor korának egyik legjelentősebb gondolkodója volt. Nem kétlem, hogy a szaktudományok nemegyszer megcáfolták állításait. De aki csak egy kicsit is járatos a tudományok történetében, az tudja, hogy a cáfolatokat cáfolatok követik, és ezek a cáfolatok olykor a régi állításokhoz való visszatérést jelentik. Összefoglalva, magát Joó Tibort idézem: „azt, hogy megingathatatlan, emberi tudomány ítéleteiről nem mondhatjuk.” (50.)

Joó Tibornak bírálói mellett voltak és vannak olvasói, hívei, talán egy-két rajongója is; ilyen értékelést, mint amelyet Ferenczi László posztumusz monográfiájából idéztem, talán senki nem mert leírni róla. Harmincegynéhány évvel ezelőtt, amikor még akadtak a század első fele köztudatból kiiktatott, mesterségesen elfeledtetett, 1989 után így-úgy újrafelfedezett gondolkodóira kíváncsi olvasók, s amikor hosszú idő után újra piacra került egy Joó Tibor-mű (*A magyar nemzeteszme* 1990-ben), jobb volt vigyázni a túlzás gyanújába keverhető állításokkal, nehogy bárki elfogultságot emlegethessen, s visszautalhassa a történetfilozófust oda, ahová a marxisták internálták, a Szekfű Gyula-epigonok közé. Megítélésében két korszak előítéletei rétegződtek egymásra: nemcsak epigonnak minősült, hanem a nemzet történeti adatokat lenéző, negligáló spiritualizálójának is, aki ráadásul a „fasisztaként” elkönyvelt szellemtörténészek közé tartozott. Bár itt volt némi tisztázatlanság: Bóka László (akit Ferenczi érezhető rokonszenvvel, talán tisztelettel idéz munkájában) következetes náciellenes gondolkodóként emlegette őt, de hozzátette, hogy bármely, a történelmi materializmuson felnőtt egyetemista „szét tudná zúzni Joó Tibor történetfilozófiai koncepcióit”. Azok szemében, akik nem foglalkoztak a két világháború közötti tudományos élet s benne a történettudomány állapotával és szerkezetével (Joó szerint inkább: történelemtudomány; ahogy a *Bevezetés a szellemtörténetbe* című könyvében írta: „Nyelvünk abban a szerencsés helyzetben van, hogy különbséget tud tenni a »Geschichte« két értelme között. Egyik szava *történet*, s ezen a ténylegesen lefolyt eseményeket érti, a másik, a *történelem*, a ténylegesen lefolyt eseményekről alkotott ismeretünk, képünk, tudományunk el-

* Ezzel a kritikával is emlékezünk tíz éve elhunyt szeretett kollégánkra, Ferenczi Lászlóra.

nevezésére szolgál”,¹ amiért is az ő nevéhez leggyakrabban kapcsolt terminus helyesen szellem-történelem volna), azok számára Joó a semmiből lépett elő.

Joó Tibor (1901–1945) történetfilozófus, esszéíró, publicista, könyvtáros, egyetemi magántanár a kolozsvári, Böhm Károly nevéhez kapcsolható neokantiánus értékfilozófiai iskola új nemzedékének tagja, Bartók György tanítványa volt. Az 1930-as évek elejétől állandó munkatársa a *Nyugat*nak, a *Protestáns Szemlé*nek és a Magyar Filozófiai Társaság *Athenaeum* című folyóiratának. Kétszer részesült Baumgarten-díjban.

A kolozsvári jogutódjának számító szegedi tudományegyetemen doktorált, s már pályája kezdetétől foglalkoztatta a magyar filozófiai örökség sorsa, a történetfilozófia feladata – „a történet lényei totalitásának a szellem funkcióiból való magyarázata” – és a szellemtörténet mibenléte. Doktori disszertációja az iskolaalapítóról szól (*Történetfilozófiai alapok Böhm Károly rendszerében*, 1929), akinek 1931-ben értelmező tanulmány kíséretében ifjúkori önéletrajzát is kiadta. Első önállóan megjelent, füzetnyi munkája Ady Endre személyiségének és munkásságának történetfilozófiai szempontú vizsgálata, s bár a probléma kijelölésén alig jut túl, határozottan képviselte egy új történelemszemlélet érvényességét, s persze fölismerte a költő páratlan jelentőségét.² Második könyvében a történetfilozófia egyik jeles német gondolkodóját bírálta, mert „a kultúrkört tekinti [...] legtagabb totalitásnak”, s „az emberiség egységét tagadja”,³ hogy aztán résztanulmányokon, cikkeken, recenziókon keresztül eljusson egyfajta összegzésig. 1935-ben kiadja *Bevezetés a szellemtörténetbe* című munkáját, melyben a címben szereplő *szemlélet* (mert a szellemtörténetet nem tekintette új irányzatnak) eredetét, funkcióját, metodikáját, az e terminussal jelölt „mozgalom” történetét vázolta, főleg az őt, általa meghatározónak tekintett mester (Dilthey, Windelband, Rickert, Troeltsch, Spranger) gondolkodásának alakulásán át, kitérve a *Geistesgeschichte* általa legfontosabbnak tartott magyar eredményeire. A „történet lényege, igazi alanya a szellem”, a szellemtörténet elmélete a történelem elmélete; „elméleti-logikai úton dolgozandó ki”.⁴ Egyértelmű, hogy a 19. század második fele természettudományos megalapozású „racionalista-naturalista” világnézetével szemben jött létre, amely viszont a korábbi romantika és idealizmus ellenében képződött meg.

Voltak, akik Joó Tibort a szellemtörténet legfontosabb, mások a legelfoglaltabb, a történeti adatoktól elrugaskodó magyar teoretikusának tartották. Jóllehet ő volt, aki a fogalom jelentését az 1930-as évek közepén tisztázta. Korábban pedig, amikor Babits a *Nyugat*ban kérdéseket tett föl az új szemlélet értékére vonatkozóan, ő volt az egyik, aki válaszában eloszlatni próbálta a mestereként tisztelt költő kételyeit.

Pályája második és utolsó szakaszát Joó a magyar nemzetfogalom tisztázásának és népszerűsítésének szentelte. Nagy tanulmányain, monográfiáin⁵ kívül számos, főleg a *Magyar Nemzet*-ben megjelent publicisztikai írásában képviselte az általa tisztázott nemzetfogalmat, kezdettől

1 Joó Tibor, *Bevezetés a szellemtörténetbe* (Budapest: Franklin Társulat, 1935), 7.

2 Joó Tibor, *Ady arca a történetfilozófia megvilágításában* (Szeged: Studium, 1928).

3 Joó Tibor, *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete* (Szeged: Az Egyetem Barátainak Egyesülete, 1931), 83.

4 Joó, *Bevezetés a szellemtörténetbe*, 8.

5 Joó Tibor, *A magyar nemzeti szellem* ([Budapest]: Magyarságtudomány, [1938]); Joó Tibor, *A magyar nemzeteszmé* (Budapest: Franklin Társulat, [1939]); Joó Tibor, *Magyar nacionalizmus* ([Budapest]: Athenaeum, [1941]).

határozottan konfrontálódva a völkösch „nemzetértelmezéssel”, a fajelmélettel és a nemzetiszocialisták Európa-programjával. A népszerű és kézenfekvő nemzetmeghatározások kapcsán határozottan és rendszerbe foglalva állította, hogy a közös származás, közös nyelv, közös állampolgárság, a kultúra azonos foka nem feltétlenül nemzetkonstruáló tényezők, hanem másodlagos jelenségek. A nemzethez tartozás tudatosságát és szándékos azonosulást feltételez, ez az elsődleges tényező. Egyértelműen elhatárolta egymástól a fajt, a népet és a nemzetet, valamint az államot, vallotta ugyanakkor az egyetemes emberiség civilizatorikus integráció révén létesülő egységét. Az integrációban központi szerepet tulajdonított Európának, amelynek harmóniája ellentétek egységéből jön létre; a 20. századi nacionalizmusok viszont „izolációs örületbe” sodorják a földrészt, s majd a világot. A világhatalomra törő nemzetiszocializmus ezt a harmóniát szüntette meg, logikus hát, hogy szembe kell szállni vele. Ezt a küzdelmet szolgálta Jóó Mátyás királyról szóló műve (*Mátyás és birodalma*, 1940), melyet Ferenczi így minősít monográfiájában: „hatalmas történetpolitikai esszé. Egy hivatástudat története Európa múltjába és Jóó jelenébe ágyazva, 1940 tanúságai alapján.” (158.)

Világos, hogy a kommunista diktatúrának nem volt szüksége a nácizmussal szembeszegülő antimarxista, református gondolkodóra; a közemlékezetből való *hivatalos* kiiktatását ez önmagában is magyarázza. Azt azonban nem, hogy miért hiányzik a szakmai, a tudományos emlékezetből. Ferenczi ennek több okát elsorolja. Köztük van a magyar szellemi élet Jóó által többször emlegetett kontinuitáshiánya; a szellemtörténész a magyar kultúra ugyanazon szervi bajának lett az áldozata, amelyet több, a magyar filozófiatörténetről szóló tanulmányában azonosított. (Egyik írásában például azt fejtette ki, hogy a 20. század elejének két fontos magyar filozófiai iskolája, a Böhm Károly nevéhez köthető kolozsvári és a néhány évtizeddel később Pauler Ákos körül Budapesten kialakuló között személyi kapcsolat éppen van, szellemi folytonosság azonban nincs.) Még általánosabban: a bölcsélet eredményei eleve kivesztek a magyar szellemi hagyományból, és ezért részben a 19. században a feltételezett őseredeti „magyar alkatról” kialakított romantikus képzetek sora felelős. Ferenczi a problémát szétszálazva a Jóó-életműből indulhatott ki, aki tehát „civilben” könyvtáros lévén nemcsak főlemlegette a szakbibliográfiáknak az örökségesítést gátló hiányát, hanem a hézagok pótlására maga is készített kettőt (a fontosabbik a *Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban*).⁶ Nagy szerepe van persze az előzmények eltörlésében a politikai-ideológiai fordulatoknak, amelyekből a 20. században három is volt. Jóó esetében azonban döntő ok lehetett az is, hogy nem tartozott egyik olyan csoporthoz, illetve szekértáborhoz sem, amelyik a 1945-ös, illetve 1948-as fordulatot túlélte. Ferenczi itt kiemeli a népieket – Jóó néhányuk több kedvenc tézisének vitatta –, valamint az avantgárdistákat, akik 1918 után, pályakezdete éveiben alig voltak jelen Magyarországon, s egyébként abban a szellemi körben, amelyhez ő valamiképpen kapcsolódott, eleve nem voltak népszerűek. Az azonban bizonyos, hogy az 1948-tól megszilárduló rendszernek jó szolgálatot tett az a későn fölrobbant légiakna, amelyik Budapest ostroma után kioltotta a Ferenczi szövegelemzése szerint idealista, individualista, keresztény univerzalista gondolkodónak, „az ellenállás egy legelső és kezdeményező, ugyanakkor egyik legbátrabb alakja”-nak (ahogy Hamvas Béla minősítette 1946-os nekrológijában) életét.

6 Jóó Tibor, szerk., *Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban* (Budapest: MNM Országos Széchényi Könyvtár, 1940).

Az ezredforduló környékén már tudtam róla, hogy Ferenczi nagy tisztelője Joó Tibornak, s ha jól emlékszem, nekem úgy fogalmazott, hogy ez az életmű a nagy esszéíró nemzedék mind-egyik tagjánál fontosabb. Monográfiájának ezzel egybevágó megállapítása: „Nagyon sokat tanultam e könyvből, amikor hozzákezdtam, nem is gondoltam. Azt tudtam, hogy az esszéista nemzedék egyik legkülönbje, aki önálló könyvet érdemel, de formátumának méreteit nem sejtettem.” (13.) Gyanítom, hogy nemcsak az életműben tárgyalt kérdések voltak számára fontosak: a történetfilozófus esszéinek nyelvezete ragadta meg, e műfajt ő maga is szerette. A Joó-életművet kommentálva többször említ Voltaire-párhuzamokat, a *Mátyás és birodalma* kapcsán írja: „Joó akaratlanul is a voltaire-i igényt valósítja meg: a történetírás ugyanolyan művészetet igényel, mint a tragédia.” (158.) Egy hangsúlyos helyen szerepel is munkájában egy definíció:

Az esszé a szellem szabad kalandja, az ismeretlen vagy a még nem ismert megközelítése, sokszor válasza sem váró kérdések megfogalmazása, a személyes felelősség vállalása. Az esszéista a maga nevében beszél, nem bújká a tudomány, egy világnézet vagy egy párt tekintélye mögé, tárgya – különösen az angol esszé tanúsítja ezt – elméletileg és gyakorlatilag bármi lehet. (62.)

Ferenczi könyve maga is esszé, nem tudom, alcíme tőle vagy a szöveget gondozó Tóth Szilviától származik-e, mindenesetre pontos: *Esszémonográfia egy befejezetlen életműről*.

Ezen a ponton el kell árulnom, hogy Ferenczi-olvasatom más, mint a történetfilozófus életművével most ismerkedőké. Joó Tibor munkáit sajtó alá rendeztem, néhány évvel ezelőtt magam is könyvet írtam róla. Így, hogy most két monográfia van Joó Tiborról, Ferencziét nem tudtam úgy olvasni, hogy ne ötlöttek volna szemembe a kettő hasonlóságai és különbségei. A két könyv szerkezete más-más, s az övét szemléletesen éppen részleges és vázlatos összehasonlítással tudom jellemezni.

A végéről kezdve: mindkettőt Joó Tibor írásainak és a vonatkozó irodalomnak a bibliográfiája zárja. Ezekben van némi eltérés, a kettőből remélhetően összeállítható a nagyjából hiánytalan egységes bibliográfia. Ferenczi könyvében a főszöveghez az esszéterjedelemből képest nem csekély számú, majdnem 600 lábjegyzet kapcsolódik. A függelékben Joó Tibor levelezése címmel fontos, dokumentumértékű, többnyire a főszövegben hivatkozott leveleket (illetve levelezőlapokat) is találunk, Joó leveleit Babits Mihályhoz (3), Domanovszky Sándorhoz (2), Angyal Dávidhoz (3), Bodor Aladárhoz (1), Babits Mihálynéhoz (1), továbbá levélváltását Balogh Józseffel.

Az én könyvem⁷ a bibliográfiákon kívül öt fejezetből áll. Az elsőben Joó Tibornak a magyar filozófiáról, főleg annak történetéről, eredményeiről alkotott képét iparkodtam összefoglalni, a másodikban származásáról, neveltetéséről, a szellemi alapokról, a szegedi Bethlen Gábor Körben történt szocializációjáról írtam. A harmadik a szellemtörténetéről, a negyedik a könyvtáros-bibliográfusról, a záró rész a nemzetfogalom tisztázójáról s a nemzetvédőről, az ellenállóról szól.

Ferenczi nemigen foglalkozik az életrajzzal (a szocializációból főként hőse korai olvasmányélményei érdeklik, továbbá a szellemi elit tagjaival való kapcsolatait), és nem szigorúan kronologikusan vagy ismeretkörök, -ágak, hanem fontos gondolatok, gondolatmenetek, általában

7 FILEP Tamás Gusztáv, *Joó Tibor, a szellemtörténet és a magyar nemzeteszmé* (Budapest: Századvég Kiadó, 2019).

egyetemes, de legalábbis a 20. században Nyugat-Európában is érvényes problémák szerint halad témája földolgozásában – úgy azonban, hogy az életmű minden fontos kérdésére kitér, rengeteg szövegre hivatkozik, s az egész végül összképet ad. Már a terjedelmes bevezetőt követő fejezetben szerepel a nemzedékprobléma, amiről a történetfilozófus csak 1935-ben írta meg legfontosabb tanulmányát, az 1928-as Ady-tanulmány pedig a következőben. Ferenczi a maga hatalmas és sokrétű műveltségével számos párhuzamot talál a korszak nyugat-európai gondolkodói és Joó elvei, gondolatai között is, s ezek fölmutatásával a történetfilozófust európai összefüggésekbe helyezi. A *Joó Tibor és a kortársak* című fejezetet ezzel kezdi ugyan: „Nem kísérel meg Joó Tibort elhelyezni magyar és külföldi kortársai között néhány, nyilván összefüggéseiből kiragadott kérdés kivételével”, de még ugyanazon az oldalon ez is olvasható: „Melyek voltak azok a problémák, amelyek kortársait foglalkoztatták, és őt nem – és fordítva?” (82.)

A tárgyalt kérdések kapcsán nemcsak az akkori európai szakirodalom megállapításaira tér ki, hanem a ma tudományának válaszaira is, de különösen fontosnak tartja annak tisztázását, mi az, amit akkor, a két világháború között is illett, kellett vagy lehetett tudni, s mi az, amit nem. Arról is értekezik, hogy volt-e közös európai gondolkodás, illetve mennyire ismerték egymás vagy az elődök eredményeit a nyugat-európai „nagyok” (sokszor bizony, ahogyan írja, sehogya). Döntő jelentőséget tulajdonít tehát a komparatistikai összevetésnek, de lényegesen nagyobb szerepet szán a magyar recepció, különösen a bírálatok, ellenpontok tárgyalásának is, mint jómagam. A hatástörténet legalább annyira érdekli, mint maga az életmű. Néha úgy éreztem, az általa föllett párhuzamok túl messzire visznek, vagy pedig rövidre vannak zárva. Ez persze fakadhat a kézirat lezáratlan voltából is, másrészt érdeme, hogy további olvasásra késztet. Ferenczi Joóhoz, s – azt hiszem – általában a világhoz való viszonyában igen fontos volt az antik hagyomány egyik öröksége: tudunk-e jól kérdezni. A recenzióm elején tőle idézettek ellenére (vagy inkább abból is eredően) egyáltalán nem ért mindenben egyet hőisével. Van úgy, hogy új kutatásokra hivatkozik, amelyek cáfolják Joó megállapításait, sokszor (talán nem tudatosított túlzó szerénységgel, de őszintén) annyit mond, hogy az épp tárgyalt kérdésben inkompetens. A könyv említett vonásait nyilván alátámasztja néhány fejezetcím: *Joó Tibor és a kortársak*; *Joó Tibor és Raymond Aron*; „Bevezetés a szellemtörténetbe” és fogadtatása; Németh László „Kisebbségben” és Márai Sándor „Röpirat a nemzetnevelés ügyében” című írásának kritikája.

A komparatistikai kitekintések számos példával szolgálnak arra, hogy a szellemi élet Joó Tibor tárgyalta folytonossághiánya nem magyar sajátosság, máshol is így van, nem egy jeles nyugat-európai gondolkodót évszázadokkal halála után kellett újrafelfedezni. Arra is figyelmeztet Ferenczi, hogy bizonyos ismeretek hiányát egyébként sem mindig sportszerű számon kérni: életkor, nyelvismeret, közvetítők léte vagy hiánya befolyásolhatja, elolvashat-e az ember mindent fontosat, ami a témájába vág. Körülmények, politikai változások, ideológiai szituációk dönthetnek abban, hogy az örökségnek melyik részét poroljuk le. Ahogyan írja, a modern magyar irodalomban például egy évszázad szellemi hagyatékának megismeréséhez egy egész élet kevés. Ráadásul sajátos kapcsolat lehet az ismerethiány és az eredetiség között is; van úgy, hogy itthon is rájöttek arra, amit a nemzetközi szakirodalom mások nevéhez kapcsolt.

Nincs tér arra, hogy az eredeti gondolatokban oly gazdag könyv Joó Tibor kapcsán első alkalommal megfogalmazott több tételét említsem; van úgy, hogy a szerző korrigálja hőse állításait, s arra is van példa bőven, hogy megvédi őt a megalapozatlan kritikáktól. Az elsőre példa, amikor arról beszél, hogy „Joó képe a felvilágosodásról fantomkép”, bár „nagyon sok ma is ér-

vényes megfigyeléssel”, (163) a másodikra az a kommentár, amit ahhoz fűz, amit Kosáry Domokos Joó *Mi a nemzet?* című előadása kapcsán mondott: „Kosáry teljesen abszurdnak és minden forrást nélkülözőnek tartja Joó felfogását, hogy a nemzet valakinek az elhatározásából születik meg.” Herzl Tivadar és Izrael Állam esete azért hathatós ellenpélda.

Mindenesetre ami a recenzió elején szereplő idézetben ott áll, tudniillik hogy „Joó Tibor korának egyik legjelentősebb gondolkodója volt”, távolról sem jelenti azt, hogy minden állítása igazolható. Ferenczi szemléletében viszont összefügg mindez a monográfia főszövegének utolsó mondatával: „Némi átalakítással elmondhatom róla René Char francia költő, a *Hüpnősz feljegyzései* szerzőjének szavait: Nem írta meg a beletörődés versét.” (173.)